

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ ДЕМОКРАТІЇ ЯК ОНТОЛОГІЧНОЇ ОСНОВИ ПРИНЦИПУ ДЕМОКРАТИЗМУ У ПРАВІ

ШЕЙНА Андрій Миколайович - здобувач кафедри теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ

УДК 340.12

Исследуется философско-правовое понимание демократии как онтологической основы принципа демократизма в праве. Определяются основополагающие признаки демократии. Рассматривается взаимосвязь демократии, государства, права, гражданского общества, основных прав и свобод человека, правопорядка и принципа демократизма.

Ключові слова: демократія, громадянське суспільство, право, легітимність, держава, воля народу, правопорядок, принцип демократизму.

Постановка проблеми

У сучасних умовах відбувається формування соціальної, правової, демократичної держави, яка органічно поєднує в собі ознаки демократичної держави, заснованої на народовладді, соціальної, що забезпечує соціальну справедливість, і правової, у якій публічна влада здійснюється на правових засадах. Відтак, розуміння демократії передбачає не лише легітимність державної влади, тобто участь народу у формуванні органів державної влади та здійснення контролю за їх діяльністю, а й охорону прав і свобод людини і громадянина. В основі демократії лежить визнання людини найвищою соціальною цінністю, невідчужуваності та непорушності її основоположних прав і свобод. Таким чином, завдання принципу демократизму полягає не лише у закріпленні у праві волі народу, надання громадянському суспільству більших можливостей, а й у реалізації та гарантуванні прав і свобод людини і громадянина шляхом їх закріплення у нормах права.

Метою дослідження є виявлення філософсько-правових ознак демократії як онтологічної основи принципу демократизму у праві.

Стан дослідження

Значний вклад у дослідження поняття демократії, її філософсько-правових ознак та особливостей зробили: А. Георгіца, М. Кельман, В. Ковальчук, А. Колодій, В. Комаров, О. Костюк, В. Котюк, А. Лейпхарт, О. Мурашин, А. Наливайко, І. Овчар, О. Петришин, В. Погорілко, Т. Подковенко, О. Прієшкіна, П. Рабінович, З. Священко, О. Скакун, О. Скрипнюк, М. Цвік, А. Черданцев, О. Чернецька, М. Чудаков, Г. Шахназаров та багато інших вчених.

Виклад основних положень

Демократія як суспільно-політичне явище пройшла складний і тривалий шлях багатоступінчастого розвитку. Історично демократія має багато типів, форм, особливостей вияву. Існуюче вчення про демократію свідчить, що вона є одним із методів організації і здійснення політичної влади, функціонування політичної системи, різновидом політичного режиму, державно-політичного устрою, державного ладу, знаряддям певних суспільних сил для проведення своєї політики тощо [9, с. 114-115].

Демократія є багатоаспектним явищем. Щоб наблизитися до її сутності, слід проаналізувати її поняття та основоположні ознаки у взаємозв'язку із державною

владою, громадянським суспільством, правом тощо.

Поняття «демократія» в юридичній науці визначають як народовладдя або владу народу, його пов'язують із правами людини, свободою і рівністю громадян [7, с. 331]. Ю. Шемшученко вважає, що демократична держава постійно, всебічно і повно виражає волю народу. Під нею вчений розуміє як загальну волю народу, так і волю окремих соціальних груп, спільностей та волю кожної окремої особи – людини і громадянина [18, с. 13]. Іншими словами, демократичною є та держава, яка здійснює владу народу з його волі та відповідно до його волі.

Г. Мурашин визначив демократію як форму організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності і свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави і суспільства [8, с. 61-62].

М. Цвік вважає, що демократія – це форма такої держави, яка заснована на здійсненні народовладдя шляхом забезпечення широких прав і свобод громадян та їх участі у формуванні і функціонуванні політичної влади й контролю за його діяльністю. Демократія є способом формування і здійснення волі народу. Народовладдя є суттю демократичної держави, а демократія – його внутрішньою формою, на відміну від форм правління і державного устрою, які характеризують форму держави ззовні. Тому М. Цвік пропонує розглядати демократію у трьох аспектах: як форму держави, як принципи організації державної влади і як різновид політичного режиму [16, с. 99].

О. Скакун розглядає демократію як політичну організацію влади народу, при якій забезпечуються: рівна участь усіх громадян в управлінні державними і суспільними справами; виборність основних органів держави; законність у функціонуванні суб'єктів політичної системи суспільства; забезпечення прав і свобод людини відповідно до міжнародних стандартів [11, с. 148].

Отже, в основі демократії лежить процес легітимації держави і державної влади народом. Держава за умов демократії перетворюється на інструмент забезпечення

суспільної волі та суспільних потреб. У демократичній державі не тільки влада існує для народу, а й сам народ є владою, народне благо здійснюється не тільки для народу, а й через народ. У цьому сенсі фундаментом демократії виступає народовладдя, яке тлумачиться як належність усієї суспільної влади, в тому числі державної, народові, вільне здійснення народом цієї влади відповідно до його суверенної волі в інтересах як всього суспільства, так і кожної людини. Тому головною передумовою утвердження демократії є народовладдя [3, с. 39-40]. Легітимація як процес визнання влади справедливою безпосередньо пов'язаний із народним волевиявленням. Важливим аспектом цього процесу є формалізація волі народу, надання їй загальнообов'язковості, це стосується важливих політичних рішень державної влади, які набувають легітимності лише за умови, якщо громадяни беруть безпосередню участь у їх прийнятті [6, с. 233]. Іншими словами, легітимація є постійним процесом народовладдя, який не завершується на стадії делегування владних повноважень, а передбачає право і можливість громадян брати безпосередню участь у прийнятті важливих правових та політичних рішень, а також контролювати процедуру реалізації прийнятих рішень [9, с. 272].

Демократія є складним явищем соціокультурного буття, сталою філософською, правовою та політологічною категорією і врешті основною парадигмою громадянського суспільства та правової держави. Лише демократична держава може забезпечити необхідні умови для існування громадянського суспільства і тільки громадянське суспільство здатне підтримати демократичну державу. Лише в демократичній державі з розвиненим громадянським суспільством досягається баланс у взаємовідносинах держави і суспільства [9, с. 116]. Отже, демократія має своєю опорою й успішно функціонує в умовах розвинутого громадянського суспільства, а громадянське суспільство, у свою чергу, є ознакою демократії.

Демократія не може існувати, якщо перечуються підстави для розвитку громадянського суспільства. Більше того, демократія не тільки припускає наявність гро-

мадянського суспільства, а й передбачає його обов'язкове існування, оскільки саме громадянське суспільство стає підставою демократії, а також суб'єктом тих прав, захищати і гарантувати які покликана демократична держава. Ідея демократичної держави пов'язана з підпорядкуванням держави суспільству, а відтак, процеси формування демократичної держави, з одного боку, і становлення громадянського суспільства, з іншого, завжди тісно взаємопов'язані [3, с. 242].

Важливим чинником демократизації суспільного життя, становлення громадянського суспільства, проголошення влади народу, побудови демократії загалом є право. Демократія може ефективно функціонувати лише за умови встановлення ефективних правових зв'язків, проголошення і реалізації принципу верховенства права. Демократія формується на підставі суспільних відносин, право є регулятором суспільних відносин, а відтак демократія формується за допомогою права. Право складає зміст демократії, а демократія є формою, способом існування і реалізації права.

Сучасне праворозуміння розглядає право як міру свободи і рівності, що відображає панівні уявлення про справедливість і потреби суспільного розвитку, основи яких складаються в процесі повторювальних суспільних відносин, що визнаються, гарантуються та охороняються державою. Таким чином, право є продуктом, виразом інтересу суспільства, яке в правовій сфері виступає у вигляді «народу». Головною функцією законодавця як офіційного представника народу є формалізація права в законі, тобто створення такого нормативного поля, яке відповідало б інтересам та потребам народу [4, с. 497].

Якщо функціонування демократії залежить не від права, а від держави, то тоді істотно змінюється й зміст демократії, оскільки в такому разі замість реальної демократії відбувається побудова «керованої демократії», в якій держава відділена від народу, в якій держава, а не народ, вирішує, що можна робити, а що – ні. Внаслідок цього відбувається формування демократії, в якій принцип верховенства права замінюється

принципом «верховенства держави», що є нічим іншим, як руйнуванням демократичної ідеї, руйнуванням її змісту, спотворенням демократичних інститутів і, зрештою, її перетворенням на одну із форм авторитаризму [3, с. 42-43].

Сьогодні особливого значення для розуміння сутності демократії набуває роль прав і свобод людини і громадянина, необхідність їх всебічного гарантування і захисту. Вважають, що розуміння демократії не обмежується легітимністю влади, а передбачає додержання прав і свобод громадян.

Демократія гарантує громадянам ті основні права і свободи, які недемократичний лад надати не може. На думку М. Кельмана, О. Мурашина, демократія є формою організації та функціонування політичної системи, при якій існують рівні можливості для здійснення прав і свобод кожного члена суспільства; її зміст становлять права та свободи людини, рівність, справедливість [5, с. 225]. Розглядаючи поняття демократії, західні науковці стверджують, що демократія – це сприйняття та реалізація принципу рівності, прав і свобод громадян, а також їх можливостей [19, с. 483].

А. Георгіца та Н. Шукліна наголошують на тому, що об'єктивний розвиток демократії призвів до того, що до ознак демократії сьогодні відносять принципи, які є основоположними для будь-якої правової держави (пріоритет прав людини і громадянина, конституційне обмеження державної влади, верховенство права тощо) [1, с. 50]. В основі демократії лежать такі принципи, як рівність і свобода громадян, невтручання держави в діяльність громадянського суспільства, пріоритет індивідуальних інтересів особистості та їх захист від посягань з боку держави, свобода слова, можливість громадян брати участь у справах суспільства, верховенство права тощо. Ці принципи в сукупності створюють умови для розвитку особистості, громадянського суспільства і держави [15, с. 35]. Це, у свою чергу, свідчить про співвідношення понять «правова», «демократична» та «соціальна держава» та віднесення до сутнісних ознак одного поняття властивостей іншого.

Вагомим принципом демократії є конституційне закріплення прав, свобод і обов'язків людини та їх реальна гарантованість. Права і обов'язки в демократичному суспільстві встановлюються на основі рівності всіх перед законом. Рівність прав і свобод пов'язана із цілеспрямованою діяльністю держави на забезпечення поєднання свободи однієї людини зі свободою всіх і кожного. Передумовою цього є те, що жодне право особи не може вважатися подарованим їй державою. Усі конституційні права є невідчужуваними, а відтак, не можуть бути ані звужені, ані скасовані, і водночас виступають межами державної влади. Головними напрямками гарантування прав є можливість звернення людини до компетентних органів з метою їх поновлення, відшкодування завданої шкоди тощо [4, с. 501]. Гарантія основних прав і свобод людини передбачає, що вони існують незалежно від держави, не можуть бути скасовані законодавцем чи обраною більшістю. Громадяни демократичної держави беруть на себе суспільні обов'язки для того, щоб зміцнити свої права. Водночас держава повинна не тільки декларувати основні права людини, але й гарантувати їх [5, с. 234].

Отже, демократія може здійснюватися через реалізацію і гарантування захищених законом демократичних прав і свобод людини. Демократична держава покликана забезпечити весь комплекс прав людини, передбачених чинним законодавством. Реалізація і гарантування усього комплексу прав і свобод людини є головною формою здійснення демократії [4, с. 499]. Відтак, провідна роль у здійсненні демократії належить утвердженню прав і свобод людини і громадянина, їх захищеності, а також функціонуванню системи органів держави на основі демократичних принципів.

Однією з основоположних ознак демократії, характерною для усіх її форм та концепцій, є законність. Демократія не може бути над законом чи поза законом, вона існує тільки в межах закону. Законність виступає як найбільш ефективний, гуманний, справедливий режим суспільно-політичного життя, а будь-яке відхилення від його принципів, їх недооцінка призводять до пору-

шення законності, приниження її соціальної цінності, ефективності правового регулювання в цілому [5, с. 474].

Прийняття закону означає не тільки те, що він є санкціонованим державою, а й те, що він виражає загальну волю. Це означає, що, приймаючи закони, держава не просто закріплює свої ідеї (думки), які набувають статусу загальнообов'язкових та санкціонованих державою норм (правил поведінки), а й повинна видавати такі приписи, які б відображали зміст загальної волі народу. Остання вимога реалізується завдяки принципам рівності та участі у законодавстві. Принцип рівності означає, що закони повинні бути однаковими для всіх. Суб'єкти, дії та відносини яких регулюються законами, мають бути рівними в своїх правах. Тобто для того, щоб закон відображав загальну волю, він повинен бути рівним [3, с. 107-108]. Рівність усіх перед законом (право на рівний захист законом) є фундаментальною основою будь-якого справедливого і демократичного суспільства. Демократія не може гарантувати однакового рівня життя для всіх. Однак за будь-яких обставин держава не повинна породжувати додаткових нерівностей, вона зобов'язана поводитись справедливо з усіма своїми громадянами [5, с. 235]. Загальна воля народу повинна себе відобразити (продемонструвати). Це відбувається через участь у законодавстві (принцип участі). Причому право участі тлумачиться не тільки як одне з особистих прав людини, а також як невід'ємна умова формування системи законодавства [3, с. 108].

Підкреслюючи панування закону, слід вказати й на те, що розуміння права і закону не отожднюються та є відмінними за своїм змістом. Для прикладу у тоталітарних режимах, деспотичних формах правління самі закони виступають проявом сваволі. Відтак, у законодавстві повинні відображатися принципи гуманізму, справедливості, свободи, рівності, верховенства права. Тільки при наявності законодавства, яке відповідає об'єктивній природі суспільних відносин, основним принципам права, ідеям свободи, гуманізму і справедливості, забезпечується режим законності [5, с. 470]. Отже, сам факт формального існування значної кількості

норм права ще не є запорукою становлення режиму законності та нормального функціонування демократії. Для цього юридичні норми повинні відповідати вимогам права, їх слід дотримуватися, ними повинні керуватися у повсякденному житті.

Законність тісно пов'язана із правопорядком. Особливого значення набуває погляд на правопорядок як на реалізовану законність. У формуванні правопорядку законність виступає не тільки як основоположний принцип діяльності державних органів, посадових осіб і громадян. Оскільки правопорядок не може сформуватися як наслідок лише принципу, то більш доцільним є визнання правопорядку як результату реалізації всіх правових приписів відповідно до принципу законності. Відтак, основою правопорядку виступає не законність, а право. Законність розглядається як умова правопорядку [12, с. 616].

На думку А.Ф. Черданцева, правопорядок – це порядок суспільних відносин, які виникають у результаті дотримання та виконання законів. Правопорядок розглядається як результат дії законності, система суспільних відносин, правовідносин, заснованих на нормах права. Науковець вважає, що у демократичній державі правопорядок повинен: ґрунтуватися на демократичному законодавстві; володіти високим рівнем захисту прав і свобод громадян; забезпечувати стійкість, стабільність правовідносин, що зумовлює впевненість їх учасників у тому, що існуючі правовідносини не будуть скасовані або змінені довільним рішенням державних і інших органів без достатніх підстав [17, с. 389]. Стабільний і міцний правопорядок можливо встановити лише там, де існує режим дійсної демократії, авторитет і повага до закону, де створені умови для неухильної дії права, впевненості громадян у непорушності їхніх прав, у тому, що будь-які порушення юридичних норм будуть виявлені й покарані [14, с. 446].

Погоджуємося з думкою С. Сенчука у тому, що правопорядок повинен ґрунтуватися не лише на ролі держави, створенні умов законності, а й на стабільному соціальному порядку, на системі наявних, дієвих, побудованих суспільством на певному етапі

його розвитку суспільних відносин і засобів їх регулювання. Лише за таких умов можливий стабільний правопорядок у державі [10, с. 42]. Соціальний порядок – це стан упорядкованості суспільних відносин, необхідними умовами якого є відповідність соціального регулювання природі людини та соціальна згуртованість суспільства з метою забезпечення благополуччя та добробуту його членів, а також соціальної справедливості, стабільності та розвитку суспільства. Правовий порядок залежить від існування загальних для всіх членів соціуму цінностей, що вважаються легітимними, обов'язковими і виступають стандартом поведінки людей.

В.В. Борисов вважає, що серцевиною правового порядку є людина, її інтереси, прагнення, життєві потреби, які юридично оформлюються в правах і свободах, обов'язках і відповідальності громадянина і які реалізуються у суспільних відносинах. Тому характерними рисами правопорядку вчений називає гуманізм, демократизм, моральність та справедливість [13].

Отже, об'єктивна необхідність правопорядку полягає у тому, що без нього неможливо вирішити поставлені перед суспільством завдання, а саме: побудова громадянського суспільства та правової держави; ефективне функціонування інститутів демократії, політичної системи; реалізація прав і свобод людини, зміцнення їх гарантій; чітка робота державного апарату, всіх його органів, структур, посадових осіб; забезпечення правотворчого, правозастосовного та управлінського процесу; формування політико-правової культури та підвищення правосвідомості особи і всього суспільства тощо [2, с. 204].

Демократія потребує ефективного механізму взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства, обмеження державної влади правами та свободами людини, їх закріплення у законодавстві. Це складає зміст принципу демократизму, який передбачає участь громадян у забезпеченні широти, непохитності та гарантованості прав і свобод людини і громадянина, відшукуванні найбільш оптимальних шляхів вирішення конфліктів між державою і суспільством. Принцип демократизму передбачає,

що держава, з одного боку, повинна сворити умови для участі населення в управлінні справами держави, а з іншого-закріпити в юридичних нормах права і свободи людини і громадянина.

Висновки

Основоположною ознакою демократії є легітимність державної влади. Суб'єктом влади за умов демократії виступає не держава, а народ, який лише делегує органам держави частину своїх повноважень і зберігає за собою невід'ємне право брати участь у процесі державного управління, прийнятті важливих правових та політичних рішень, контролювати реалізацію цих рішень. Держава, у свою чергу, зобов'язана забезпечити рівну й ефективну участь громадян у процесі державного управління.

Демократія є не лише способом управління державою, а й виступає формою, способом існування і реалізації права. Сьогодні під правом розуміють волю народу, яка відображає міру свободи і рівності людей, панівні уявлення про справедливість і потреби суспільного розвитку тощо. Право є продуктом, виразом інтересів суспільства, включає основоположні ідеї, бажання і цінності людей. Завданням держави є закріплення права в законі, тобто створення такої нормативної системи, яка б відповідала потребам народу.

Розуміння демократії передбачає додержання прав і свобод громадян. Ознакою демократичної держави є конституційне закріплення прав і свобод людини та їх реальна гарантованість. Гарантія основних прав і свобод людини передбачає, що вони існують незалежно від держави, не можуть бути скасовані законодавцем чи обраною більшістю. Отже, демократія може здійснюватися через реалізацію і гарантування захищених законом прав людини і громадянина. Реалізація і гарантування всього комплексу прав і свобод людини є головною формою здійснення демократії.

Права і свободи людини закріплюють у законі. Тільки при наявності законодавства, яке відповідає об'єктивній природі суспільних відносин, основним принципам права, ідеям свободи, гуманізму і справедливості,

забезпечується режим законності. Принцип законності передбачає не лише діяльність держави щодо побудови законів, а й дотримання та виконання законів самими громадянами, які реалізують свої права і свободи, узгоджуючи свою поведінку з правовими нормами. Внаслідок цього у демократичній державі формується правовий порядок, коли людина, її інтереси, прагнення, життєві потреби, юридично оформлюються в правах і свободах, обов'язках і відповідальності та реалізуються у суспільних відносинах.

Таким чином, враховуючи вищевказані ознаки, які, на наш погляд, найбільш повно відображають зміст демократії, поняття демократії слід визначити як владу народу, який делегує державі частину своїх повноважень і зберігає за собою невід'ємне право брати участь у процесі державного управління, формує уявлення про право, яке відображає основоположні ідеї, бажання і цінності людей та проявляється у вигляді прав і свобод людини, які реалізуються у громадянському суспільстві, становлять основу правопорядку та гарантуються державою шляхом їх закріплення у законодавстві. Принцип демократизму в такому випадку передбачає, що законодавство повинно адекватно відображати волю народу та закріплювати в юридичних нормах права і свободи людини і громадянина.

Література

1. Георгіца А.З. До питання про зміст конституційно-правової категорії «демократія» / А.З. Георгіца, Н.Г. Шукліна // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту. Правознавство. – Чернівці : Рута, 2003. – Вип. 172. – С. 46–51.
2. Григорьева И.В. Теория государства и права: учебное пособие / И.В. Григорьева. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2009. – 304 с.
3. Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності: Матеріали міжнар. наук. конф. (26 жовт. 2007 р., м. Київ) ; За ред. акад. АПрН України О.В. Скрипнюка. – Х.: Право, 2008. – 296 с.
4. Загальна теорія держави і права : підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цві-

АНОТАЦІЯ

З'ясовується філософсько-правове розуміння демократії як онтологічної основи принципу демократизму у праві. Визначаються основоположні ознаки демократії. Розглядається взаємозв'язок демократії, держави, права, громадянського суспільства, основоположних прав і свобод людини, правопорядку та принципу демократизму.

SUMMARY

It establishes a philosophical and legal understanding of democracy as a principle with an ontological basis for democracy in the law. Identify the fundamental features of democracy. It considers the correlation between democracy, the state, the law, civil society, the fundamental rights and freedoms of a person, the rule of law and the principle of democracy.

ка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.

5. Кельман М.С. Загальна теорія держави та права : підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2005. – 609 с.

6. Ковальчук В. Проблема легітимності державної влади в контексті теорії народо-владдя / В. Ковальчук // Вісник Акад. прав. наук України. – 2008. – № 2 (53). – С. 232–243.

7. Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / В.О. Котюк. – К.: Атіка, 2005. – 592 с.

8. Мурашин Г.О. Демократія / Г.О. Мурашин // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 744 с.

9. Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія / Л.Р. Наливайко. – Х.: Право, 2009. – 598 с.

10. Сенчук С.С. Соціально-правові засоби забезпечення правового порядку : теоретико-правовий вимір. Дис... на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук. – Львів, 2015 – 210 с.

11. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / О.Ф. Скакун; пер. з рос. С.О. Бураковського. – [2-ге вид.]. – Х.: Консум, 2005. – 656 с.

12. Теория государства и права: учебник для вузов / под ред. проф. В.М. Корельско-

го и проф. В.Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2002. – 616 с.

13. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – 776 с.

14. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. А.С. Пиголкина. – М.: Городец, 2003. – 540 с.

15. Украина и Россия на пути к демократии: особенности переходного периода / Под общей ред. О.И. Соскина. – К.: Изд во «Институт трансформации общества», 2007. – 208 с.

16. Цвік М.В. Теорія демократії / М.В. Цвік // Загальна теорія держави і права: підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.]; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – 432 с.

17. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: учебник для вузов / А.Ф. Черданцев. – М.: Юрайт-М, 2002. – 432 с.

18. Шемшученко Ю.С. Основи конституційного ладу України / Ю.С. Шемшученко // Конституційне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – Т. 2. – К.: Юрид. думка, 2008. – 800 с.

19. Webster's New Universal Unabridged Dictionary. – N.Y., 1993. – 520 p.